

У выніку археалагічных даследаванняў Полацка назірана багатая крынічная база па рэканструкцыі гісторыі станаўлення самага старажытнага горада Беларусі. Асноўная горадаўтвараючая адзінка сярэднявечавага горада – пасад. Па гэтай прычыне вывучэнне гісторыі станаўлення пасадскай структуры Полацка сёння з’яўляецца актуальнай задачай.

Абагульненне накопленых археолагамі даных дазваляе скласці комплексную карціну развіцця і фарміравання пасадскай структуры Полацка (забудова і планаванне горада, развіццё гарадскіх рамёстваў, дынаміка распаўсюджвання культурнага пласта і інтэнсіўнасці жыцця, вызначэнне сацыяльнага статусу насельніцтва асобных тэрыторый, розныя аспекты сацыяльна-эканамічнага развіцця горада). Дыспрапорцыя ў ступені археалагічнага вывучэння левабярэжных і правабярэжных пасадаў часткова кампенсуецца данымі пісьмовых крыніц. Тым не менш папаўненне крынічнай базы па развіццю левабярэжных пасадаў Полацка з’яўляецца прыярытэтанай задачай полацкай археалогіі.

УДК 947.6

ГІСТОРЫЯ АРХЕАЛАГІЧНАГА ВЫВУЧЭННЯ ПОЛАЦКІХ ПАСАДАЎ

*канд. гіст. навук, дац. Д.У. ДУК
(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)*

Упершыню прадстаўлена комплексная карціна гісторыі археалагічнага вывучэння полацкіх пасадаў – асноўных горадаўтвараючых адзінак Полацка IX – XVIII стагоддзяў. Вызначаны асноўныя этапы археалагічнага вывучэння. Прадстаўлена дынаміка фарміравання ўяўленняў аб гісторыі станаўлення пасадскай структуры Полацка. Вызначана суаднясенне ступені вывучэння асобных пасадаў паводле археалагічных даных. Паказана задача полацкай археалогіі – папаўненне крынічнай базы па развіццю левабярэжных пасадаў. Прадстаўлены вынікі археалагічных раскопак на старажытным полацкім гарадзішчы, дзе быў выяўлены культурны пласт з ляпной керамікай.

Уводзіны. Гісторыя археалагічнага вывучэння полацкіх пасадаў не з’яўлялася прадметам асобнага даследавання. Мэта дадзенага артыкула – паказаць гісторыю археалагічнага вывучэння полацкіх пасадаў у рэтраспектыве часу. Галоўнай задачай з’яўляецца вызначэнне дынамікі фарміравання ўяўленняў аб гісторыі станаўлення пасадскай структуры Полацка.

Гісторыя археалагічнага вывучэння полацкіх пасадаў у 1920-я – 1970-я гады. Гісторыя вывучэння полацкіх пасадаў пачынаецца з 1928 года, калі ў Полацку пачала працаваць экспедыцыя Інбелкульту пад кіраўніцтвам А.М. Ляўданскага [1]. Менавіта А.М. Ляўданскі ўпершыню вызначыў месцапаляжэнне старажытнага дзяцінца на полацкім гарадзішчы і правёў археалагічную разведку на тэрыторыі Запалоцкага пасада («старага горада»). На тэрыторыі Запалоцця была знойдзена кераміка, якая датавалася XI – XII стагоддзямі [2, с. 169]. Зроблена выснова аб тым, што Запалоцце разам з Верхнім замкам з’яўлялася паселішчам з XI, а магчыма і з X стагоддзя. Старажытныя паселішчы А.М. Ляўданскім былі вызначаны на поўдзень ад гарадзішча ў нізоўях Палаты, а таксама на Ніжнім замку. А.М. Ляўданскі выказаў гіпотэзу, што вал Ніжняга замка насыпаны не раней за XV стагоддзе [2, с. 172].

Наступны этап вывучэння полацкіх пасадаў пачынаецца ў пасляваенны час. Пачатак гэтай падзеі паклала маштабнае будаўніцтва, распачатае гарадскімі ўладамі ў 1957 годзе ва ўсходняй частцы Верхняга замка, якое выклікала шырокі грамадскі рэзананс. Як вынік у зоне будаўніцтва пачаліся выратавальныя раскопкі. У 1957 годзе М.К. Каргер праводзіць археалагічныя даследаванні на месцы будаўніцтва аднаго з карпусоў гарадской бальніцы на Верхнім замку. Гэтыя раскопкі на тэрыторыі сучаснага Верхняга замка фактычна адлюстроўвалі забудову і стратыграфію культурнага пласта *пасадскай* тэрыторыі, да якой яна і належыла, прынамсі, да XIII стагоддзя [3, с. 64]. У катлаване плошчай каля 900 кв. м быў разбіты раскоп 112 кв. м

(верхні пласт зняты экскаватарам падчас рыцця катлавана). На глыбіні 3,2 – 3,3 м была выяўлена ўнутравальная канструкцыя, якая, магчыма, з’яўлялася старажытнай абарончай сцяной Верхняга замка і аднесена М.К. Каргерам да яруса 1 [4, с. 4 – 5]. Канструкцыя складалася з 2 – 3 радоў невялікіх акруглых бярвенняў і некалькіх цясаных плах, якія пакладзены перпендыкулярна адна на другую. Паміж бярвеннямі зафіксавана гліна. Канструкцыя выяўлена да глыбіні 3,7 – 3,8 м ад зямной паверхні (мацярык размяшчаўся на глыбіні 5,88 м). Пад адзначанымі канструкцыямі зафіксаваны будаўнічыя ярусы 2 і 3. Шматлікі рэчавы матэрыял, знойдзены ў раскопе, датаваны XI – XIII стагоддзямі.

У чэрвені-ліпені 1959 года ў Полацку пачынае працаваць экспедыцыя АН БССР на чале з А.Р. Мітрафанавым. Яе мэта – вывучэнне тапаграфіі старажытнага Полацка, этапаў яго забудовы, а таксама характэрных заняткаў і гандлёвых сувязяў насельніцтва горада.

У 1959 годзе на тэрыторыі Верхняга замка і Вялікага пасада было закладзена 17 шурфаў з мэтай вызначэння стратыграфіі абодвух помнікаў [5]. Тэрыторыя даследавання ахоплівала ўсю пляцоўку Верхняга замка, у тым ліку яго ўсходнюю частку, якая надалей (1959 – 1963 гг.) стала месцам асноўных археалагічных раскопаў. Навуковым кансультантам раскопак з’яўляўся Л.Д. Побаль.

Акрамя кіраўніцтва раскопкам і ў г. Полацку Л.Д. Побаль збіраў звесткі пра месцапалажэнне старажытных полацкіх манастыроў. Ім праведзены археалагічныя разведкі ў ваколіцах Полацка, вынікі якіх маюць неацэннае значэнне сёння, калі многія тэрыторыі ўжо забудаваны. На адной з ваколіц, якая мела назву «Пагіршчына» і была размешчана ўздоўж правага берага Палаты на поўнач ад Запалоцкага пасада, размяшчаліся ворыўныя палі. Тут сярод пад’ёмнага матэрыялу былі знойдзены рэшткі гаршчковай XV – XVI стагоддзяў, а таксама кавалкі амфары [6, с. 2].

На Ніжнім замку Полацка ў раёне сучаснай вул. Стралецкай Л.Д. Побалем было закладзена 5 шурфаў на адлегласці 50 м ад Верхняга замка. Зафіксаваны культурны пласт магутнасцю 1,5 м. У шурфе № 3 выяўлены кавалак шклянога пярсцёнка XI – XII стагоддзяў, які дазволіў Л.Д. Побалю выказаць меркаванне пра размяшчэнне на Ніжнім замку *пасада* старажытнага Полацка. У астатніх шурфах зафіксавана кераміка, не ранейшая за XV стагоддзе.

Важнае адкрыццё было зроблена ва ўсходняй унутранай частцы гэтак званага вала Івана Грознага. Прарэзка падэшвы вала шурфом 2 × 3 м дазволіла вызначыць, што пад двухметровым пластом гліны, з якой складаецца вал, размешчаны пласт зямлі магутнасцю 1 м, у якой зафіксаваны драўляныя канструкцыі. У пласце гліны знойдзена шыфернае праселка, жалезнае крэсіва і іншыя рэчы, а ў пласце зямлі пад валам знойдзена венца керамічнага начыння, старэйшага за XV стагоддзе [6, с. 8]. Л.Д. Побаль пацвердзіў думку А.М. Ляўданскага аб тым, што вал Ніжняга замка насыпаны не раней за XV стагоддзе.

На Востраве (левы бераг Дзвіны, насупраць Верхняга замка) Л.Д. Побалем было закладзена 5 шурфаў з мэтай даследавання рэшткаў манастыра Іаана Прадцечы, які згадваецца ў пісьмовых крыніцах XV – XVI стагоддзяў. Шурфы былі размешчаны ва ўсходняй частцы Вострава, якая не затопляецца падчас веснавых павадкаў. Зафіксавана магутнасць культурнага пласта 1,5 м. У ніжняй перадамацерыковай частцы размешчаны пахаванні, якія былі арыентаваны галавой на захад.

На адлегласці 450 м на захад ад месца шурфоўкі была даследавана мясцовасць, якая ў мясцовых старажылаў мела назву «Французская батарэя». Гэтая мясцовасць размешчана на левым беразе старога русла Дзвіны, якое ўтварала Востраў. «Батарэя» размешчана на левым беразе Дзвіны і на правым высокім беразе ручая Свінец. Са слоў старажылаў, каля «Батарэі» ў даваенны час былі курганы, якія да 1959 года былі цалкам разараны [6, с. 12]. У справаздачы ўтрымліваецца каштоўнае апісанне гэтага помніка. «Батарэя» ўяўляла сабой пляцоўку 50 × 60 м (выцягнута па восі ўсход – захад), якая з паўднёвага і заходняга боку была акружана дугападобным валам, з ўсходу амывалася безыменнай рачулкай, з паўночнага боку – Дзвіной. Раскопак на помніку не праводзілася.

На тэрыторыі Бельчыцкага манастыра Л.Д. Побалем была зроблена спроба адшукаць сляды селішчаў, выяўленых А.М. Ляўданскім. На агародах, у раёне размяшчэння бельчыцкіх храмаў XII стагоддзя, быў сабраны нешматлікі пад’ёмны матэрыял, у тым ліку манета XVI стагоддзя. На ўсход ад Чорнага ручая і Верхняга замка ў раёне тагачаснай СШ № 8 (зараз – другі Замкавы завулак) праведзена шурфоўка з мэтай вызначэння часу засялення дадзенай тэрыторыі. Рэчаў раней за XVII стагоддзе знойдзена не было.

На адлегласці каля 450 м на паўночны ўсход ад будынкаў былога кадэцкага корпуса (езуіцкага калегіума) гарадскімі ўладамі ў 1959 годзе было распачата будаўніцтва інтэрната. Па вул. Савецкай быў вырыты катлаван памерам 38 × 18 м (сёння гэта будынак інтэрната па вул. К. Маркса, 3). На месцы будаўніцтва былі закладзены шурфы 9 – 17, пасля чаго праведзена даследаванне траншэй пад падмурак. Інфармацыя пра раскопкі змешчана ў палявым дзёніку В.Е. Шламкова, які захоўваецца ў архіве Інстытута гісторыі НАН Беларусі (справаздача Л.Д. Побалю ўтрымлівае кароткія звесткі пра вынікі вывучэння тэрыторыі). Гэтыя даследаванні раней нідзе не згадваліся ў навуковых публікацыях, аднак іх вынікі прадстаўляюць вялікую навуковую каштоўнасць.

Глыбіня культурнага пласта ў зоне будаўніцтва складала каля 3,6 м [5, с. 19 – 57]. На глыбіні каля 3 м было зафіксавана шмат драўляных канструкцый, прапласткі гною. Мацярык складаўся з вільготнага

дробназарністага пяску-«пльвуна» шэрага колеру. Былі выяўлены 2 зрубныя пабудовы, памерамі $1,6 \times 1,6$ м, зробленыя пры дапамозе сякеры з бяровенняў дыяметрам $0,15 - 0,2$ м. Адзін зруб меў падлогу з дошак. Шчыльнась забудовы была вялікай, паколькі ў дзённіку адзначаецца наяўнасць у траншэі «аналагічных пабудоў». Нагляд працягваўся з 29 чэрвеня да 1 ліпеня 1959 года, пасля чаго быў прыпынены А.Р. Мітрафанавым, які лічыў, што «эти работы дают очень мало пользы, так как находки все поздние» [5, с. 19 – 57]. Большасць апісаных у дзённіку рэчаў датуюцца XVII – IX стагоддзямі, сярод іх паліваная кафля, фарфоравы посуд, паліваная і непаліваная кераміка, фрагменты люлек, нешматлікія жалезныя вырабы. Клафікацыя керамікі зроблена па катэгорыях «паліўная – непаліўная», таму вызначыць колькасць венцаў ранніх форм немагчыма.

Актыўнае будаўніцтва карпусоў гарадской бальніцы вымушала праводзіць выратавальныя археалагічныя раскопкі на Верхнім замку. Тут у 1959 годзе А.Р. Мітрафанавым было закладзена 8 шурфаў. На большасці з іх выяўлена невялікая глыбіня культурнага пласта, мацярык зафіксаваны на ўзроўні «8 штыка» (1,6 м). Толькі ва ўсходняй частцы Верхняга замка магутнасць культурнага пласта дасягала 2,4 м (шурфы 5 і 6). У адрозненні ад заходняй часткі Замчышча, тут быў выяўлены вялікі культурны пласт з прапласткамі дрэва і драўлянымі канструкцыямі.

10 чэрвеня А.Р. Мітрафанавым было прынята рашэнне закласці раскоп II плошчай 320 кв. м у паўднёва-ўсходняй частцы Верхняга замка. Выбар месца раскопа быў абумоўлены тым, што культурны пласт у гэтым месцы меў значную магутнасць [7]. Закладзены раскоп распрацоўваўся ў 1959 – 1960 гадах, яго працягам з'яўляўся раскоп III (1961 – 1962 г., кіраўнік – В.Р. Тарасенка), плошча якога складала таксама 320 кв. м. Абодва раскопа атрымалі назву «ўсходні раскоп». У 1967 годзе на адлегласці каля 80 м на поўнач ад усходняга раскопа Г.В. Штыхавым быў разбіты раскоп плошчай 162 кв. м. Магутнасць культурнага пласта ў раскопах вагалася ад 4,3 да 5,5 м.

Вынікі гэтых палявых даследаванняў падрабязна асветлены Г.В. Штыхавым [8, с. 37 – 55]. Усе яны маюць прамое дачыненне да характарыстыкі пасадскай тэрыторыі, паколькі асноўная колькасць будаўнічых гарызонтаў «усходняга раскопа» ўтварылася ў XI – XIII стагоддзях, г.зн. у той час, калі гэтая тэрыторыя яшчэ не ўваходзіла ў склад Верхняга замка.

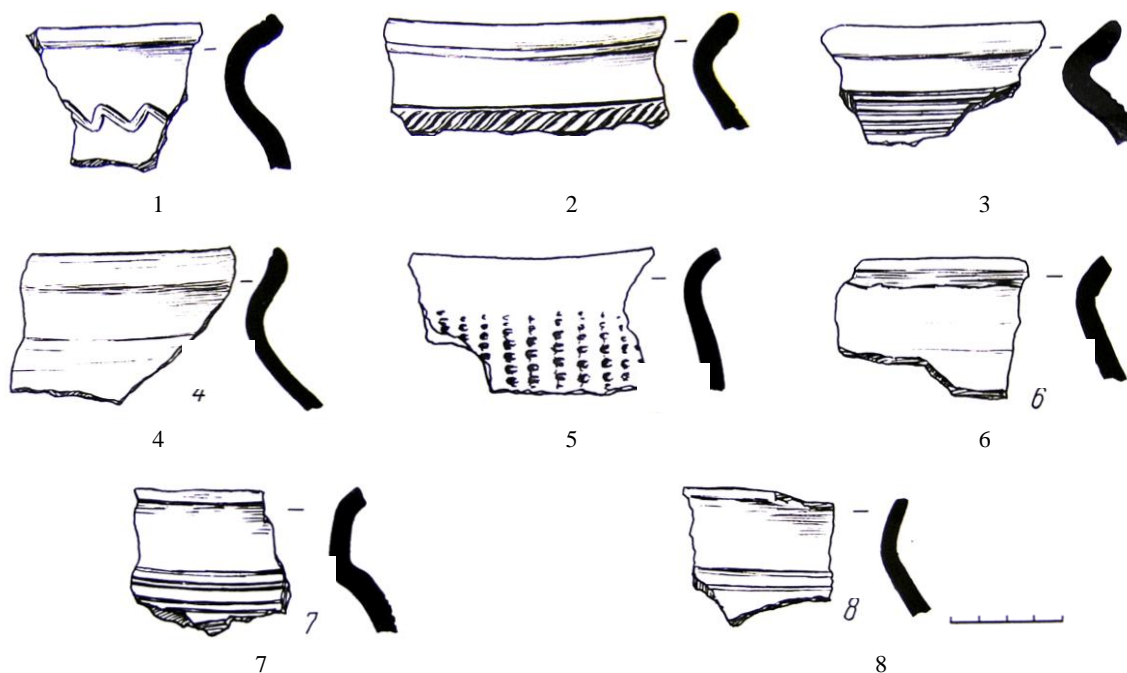
З 1962 па 1964 год і ў 1967 – 1968 гадах археалагічныя даследаванні ў Полацку праводзіліся Г.В. Штыхавым. У 1962 годзе быў праведзены археалагічны нагляд за пракладаннем траншэі пад закладку сада на тэрыторыі цэнтральнай і паўднёвай частак Ніжняга замка [9, с. 2]. Канстатавана магутнасць культурнага пласта да 1 м. Пласт не ўтрымліваў керамікі, ранейшай за XVI стагоддзе. Аднак кераміка X – XIII стагоддзяў была выяўлена на гэтак званай стрэлцы Ніжняга замка ў 30 м ад Палаты разам з развалам плінфы са слядамі рошчыны [9, с. 9]. У гэтым жа годзе былі праведзены археалагічныя раскопкі на старажытным полацкім гарадзішчы, дзе быў выяўлены культурны пласт з ляпной керамікай. Фрагменты сценак ляпной керамікі і раннеганчарныя венцы гаршчкоў былі знойдзены падчас шурфоўкі мысаў правага берага Палаты насупраць гарадзішча [9, с. 6]. У перадамацерыковым пласце пажарышча зафіксавана гладкасценная ляпная кераміка з адагнутым вонкі венцам. Агульная магутнасць пласта складала 1,3 м. Зроблена выснова, што тут з часоў ранняга жалезнага веку размяшчалася паселішча. У тым жа годзе быў даследаваны катлаван на месцы будаўніцтва дзіцячага садка (сённы ён размешчаны па вул. Ф. Скарыны). Гэты катлаван размяшчаўся ў паўночнай частцы Вялікага пасада на адлегласці каля 0,5 км ад старажытнага полацкага гарадзішча [9, с. 7]. На месцы катлавана магутнасць культурных напластаванняў складала 2,8 м. На глыбіні 1,9 м залягаў пласт з матэрыяламі «дамангольскага часу». Былі знойдзены венцы керамічных гаршчкоў XI – XII стагоддзяў, арнаментаваны касцяны грэбень, праселкі з ружовага сланца.

Паводле Г.В. Штыхава, абодва берагі Палаты былі заселены на працягу X – XIII стагоддзяў свайго роду паласой шырынёй 200 – 250 м [9, с. 8]. Пры гэтым асабліва падкрэсліваўся той факт, што матэрыялаў «дамангольскага часу» ў наглядзе за будаўнічым катлаванам у 1959 годзе па вул. Савецкай знойдзена не было. У 1962 годзе Г.В. Штыхаў даследаваў таксама культурны пласт пад цаглянай грабніцай непадалёк ад гэтак званага храма на рове (царквы Ражаства Хрыстова). Гэты пласт утрымліваў кераміку «дамангольскага часу» [8, мал. 16: 20]. Сабраны пад'ёмны матэрыял на левым беразе р. Заходняга Дзвіна ў раёне «Батарэі» – кераміка, не ранейшая за XVI стагоддзе.

У 1963 годзе праводзіўся археалагічны нагляд за пракладаннем дзвюх будаўнічых траншэі. Адна з траншэі перасякала культурны пласт уздоўж правага берага Дзвіны ад Верхняга замка на ўсход да моста праз Дзвіну, другая пракладалася ад былога кадэцкага корпуса да праспекта К. Маркса. Напластаванні старажытнарускага часу ў першай траншэі былі зафіксаваны толькі на адлегласці каля 500 м ад Верхняга замка. Далей заўважана толькі падсыпка берага Дзвіны цаглянымі друзамі і будаўнічым смеццем [10, с. 1]. Магутнасць культурнага пласта ў другой траншэі складала прыблізна 1,5 м каля будынка былога кадэцкага корпуса і павялічвалася ў бок плошчы Леніна (цяпер плошча Свабоды) да 2 – 3 м [10, с. 2]. Насупраць усходняй сцяны Мікалаеўскага сабора (узарваны ў 1964 г.) на адлегласці 50 – 70 м быў зафіксаваны культурны пласт магутнасцю 3,5 м. Знойдзены кавалкі кафлі, паліваны посуд. Канстатавана поўная адсутнасць напластаванняў, ранейшых за XVII стагоддзе.

У Запалоцці падчас земляных работ на адлегласці каля 600 м ад Верхняга замка была знойдзена жалезная сякера X – XI стагоддзяў [8, мал. 9: 3] і дзве бронзавыя прывескі гэтага ж часу [10, с. 2].

На Верхнім замку Г.В. Штыхавым было зроблена некалькі шурфаў. У раёне Машны (паўночна-заходні выступ да Палаты) зафіксаваны культурны пласт магутнасцю 0,8 м. Знойдзена кераміка «дамангольскага часу». На адлегласці каля 60 м на паўночны ўсход ад апсіды Сафійскага сабора культурны пласт меў магутнасць 1,6 м. У ім знойдзена кераміка старажытнарускага часу і касцяная шахматная фігура [10, с. 3]. У выніку шурфоўкі была пацверджана адсутнасць вялікага культурнага пласта на тэрыторыі Верхняга замка па-за межамі яго ўсходняй часткі. На ўсходняй частцы Вострава на беразе Дзвіны быў закладзены шурф. Магутнасць культурнага пласта («шэрай зямлі») складала 1,4 м. У пласце знойдзена кераміка XIV – XV стагоддзяў [10, с. 4]. У 1964 годзе былі закладзены шурф у цэнтральнай частцы Ніжняга замка. Магутнасць пласта складала 1,5 м. Ніжня яго частка з глыбіні 1 м утрымлівала кераміку і пацеркі «дамангольскага часу», датаваныя XIII стагоддзем [11, с. 18 – 19]. Сярод знойдзеных венцаў гаршчкоў ёсць выразныя формы, характэрныя для раннекругавой керамікі X – XI стагоддзяў (мал. 1: 5, 6, 8). Такім чынам, з’явіўся дадатковы аргумент на карысць меркавання Л.Д. Побаля аб размяшчэнні на Ніжнім замку старажытнага пасада.

Кераміка з Ніжняга замка (раскопкі Г.В. Штыхава, 1964 г.)

Зроблены археалагічны нагляд за пракладаннем будаўнічай траншэі па вул. Камуністычнай (300 м на поўдзень ад воданпорнай вежы). У раёне паліклінікі па вул. Камуністычнай, 11 быў зафіксаваны культурны пласт, магутнасцю 2,85 м. Знойдзена кераміка датавана XI – XIII стагоддзямі. Зроблена выснова аб існаванні ў XI – XIII стагоддзях на гэтай частцы горада пасадак тэрыторыі. У тым жа годзе працягнуты раскопкі на правым беразе Палаты ў раёне Чырвонага моста [12, с. 18]. Тут побач з шурфамі 1962 года быў разбіты раскоп, у якім адкрыты культурныя напластаванні XI – XIII стагоддзяў. Былі атрыманы доказы, што гэтая частка горада ў выгіне правага берага Палаты ўваходзіла ў межы пасадак тэрыторыі. У 1968 годзе праводзіўся археалагічны нагляд за пракладаннем траншэі цеплатрасы ў раёне вул. Энгельса (цэнтральная частка Вялікага пасада). Культурны пласт дасягаў магутнасці каля 2 м. У ніжнім чорным перадмацерыковым пласце знойдзена кераміка, якая датавалася XI – XII стагоддзямі [13, с. 29].

Сістэматызацыя назапашанага ў 1920 – 1960-я гады археалагічнага матэрыялу прадстаўлена ў першай фундаментальнай працы па гісторыі Полацка Г.В. Штыхавым [8]. Было вызначана, што старажытным дзяцінцам Полацка з’яўлялася гарадзішча IX стагоддзя. На правым беразе Палаты каля гарадзішча было размешчана паселішча-перадграддзе, плошчай 0,25 га. Верхні замак пачаў засяляцца напрыканцы X стагоддзя [12, с. 9; 13, с. 54]. Асноўным датуючым матэрыялам для такога вызначэння з’яўляецца раннекругавая кераміка з раскопаў II – IV, візантыйская манета і куфіцкі дырхам, пацеркі-лімонкі, аднабаковыя касцяныя грабяні. У той жа час адбывалася станаўленне пасадак структуры Полацка (Запалоцкі і Вялікі пасады). Агульная плошча горада ў XII – XIII стагоддзях складала не менш за 80 га. У першай палове XI стагоддзя Верхні замак становіцца адміністрацыйным цэнтрам горада. Г.В. Штыхавым зробле-

ны анализ развіцця рамёстваў і гандлёвых сувязяў насельніцтва старажытнага Полацка па выніках раскопак на Верхнім замку (былой пасадак тэрыторыі).

Такім чынам, у выніку палявых археалагічных даследаванняў 1928, 1957, 1959 – 1964 і 1967 – 1968 гадоў былі атрыманы першыя даныя аб развіцці тапаграфічнай структуры Полацка, узроўні развіцця гарадскіх рамёстваў і гандлёвых сувязяў пасадакага насельніцтва. Маштабы археалагічных раскопак тых часоў былі вельмі значнымі (усяго вывучана больш за 964 кв. м плошчы¹). На жаль, большасць справаздач па выніках раскопак утрымлівае толькі агульныя звесткі пра характар культурнага пласта і колькасць знаходак у ім. Графічнае суправаджэнне справаздач (планы раскопаў, гарызантальная і вертыкальная стратыграфія, планіграфія і гарызонты размяшчэння асобных знаходак) не заўсёды адлюстравана дастаткова поўна.

У 1970-я гады ўвага археолагаў была засяроджана пераважна на вывучэнні помнікаў полацкай школы дойлідства на Верхнім і Ніжнім замках і на тэрыторыі Бельчыцкага і Спаса-Ефрасіннеўскага манастыроў. Падчас гэтых даследаванняў вывучэнне абмяжоўвалася фіксацыяй толькі архітэктурных аб'ектаў, апісанне культурнага пласта ў справаздачах за рэдкім выключэннем адсутнічае.

Так, падчас археалагічнай разведкі П.А. Рапапорта ў Экімані ў 1976 годзе на месцы размяшчэння старажытнай Георгіеўскай царквы быў закладзены шурф на адлегласці 10 м на паўночны захад ад брацкай магілы 1944 года. Знойдзена слабаабпаленая плінфа, што дазволіла П.А. Рапапорту выказаць меркаванне аб размяшчэнні ў Экімані печаў для абалу плінфы [14, с. 24 – 25].

Наступны этап вывучэння пасадак тэрыторыі прыпадае на 1980 – 1990-я гады. У 1979 – 1980 гадах Г.В. Штыхаў правёў вялікія па плошчы і навуковай значнасці раскопкі старажытнага паселішча каля Чырвонага моста. У 1979 годзе было ўскрыта 140 кв. м, у 1980 – 136 кв. м. Знойдзены пласт з ляпной керамікай і рэчамі, датаванымі Г.В. Штыхавым VIII – X стагоддзямі [15, 16].

У Запалоцці ў 1980 годзе былі праведзены раскопкі на перакрыжаванні вуліц Краснова і Міхайлаўскага завулку (148 кв. м), канстатавана наяўнасць сучасных перакопаў. На перакрыжаванні вуліц Краснова і Я. Коласа (раскоп 2, 104 кв. м) глыбіня культурнага пласта склала каля 0,8 м. Вызначана працэнтнае размеркаванне керамікі з пласта: кераміка X стагоддзя – 3 %, XI – 4 %, XII – XIII стагоддзяў – 30 %, XIV – XVI – 58 % [16, с. 4]. Пацверджана думка, што Запалоцкі пасадак пачаў засяляцца з канца X стагоддзя.

Гісторыя археалагічнага вывучэння полацкіх пасадаў у 1980-я – 1990-я гады. У 1986 годзе ў Полацку пачынаюць працаваць экспедыцыі Інстытута гісторыі АН БССР пад кіраўніцтвам С.В. Тарасава. На працягу 1986 – 1993 гадоў раскопкі праводзіліся штогадова. Асноўнай мэтай экспедыцый з'яўлялася рэканструкцыя тапаграфіі Полацка IX – XVII стагоддзяў і вызначэнне стану захаванасці абарончых збудаванняў гарадскіх пасадаў і Верхняга замка. Раскопкі былі распачаты ў Запалоцці [17]. На паўночна-заходняй ускраіне сучаснага Запалоцця, на мяжы забудовы і ворыўных палей, захаваліся сляды старажытных абарончых умацаванняў. Тут яшчэ да Вялікай Айчыннай вайны праходзіў глыбокі роў, які, па словах мясцовых жыхароў, быў «у рост каня». Гэты роў быў амаль цалкам засыпаны падчас добраўпарадкавання тэрыторыі ў пасляваенны час [17, с. 4]. Усяго ў 1986 годзе былі зроблены два раскопы: адзін каля раскопа Г.В. Штыхава 1980 года (раскоп I, 60 кв. м), другі фактычна з'яўляўся прарэзкай старажытнага рова Запалоцця (раскоп II, 170 кв. м). Зроблена выснова аб трох этапах у развіцці абарончых збудаванняў: XI – XII стагоддзі, XIII – пач. XIV стагоддзя і XIV – XVI стагоддзі [3, с. 60].

У 1986 годзе была праведзена шурфоўка ў той жа, паўночна-заходняй, частцы Запалоцця з мэтай вызначэння мяжы пасялення. Было высветлена, што ў XII – XIII стагоддзях пасяленні палачан не абмяжоўваліся ўмацаваннямі, але і размяшчаліся па-за яго сценамі. Рэшткі культурнага пласта старажытнарускага часу былі выяўлены на адлегласці 0,5 км на захад ад мяжы сучаснай забудовы ў так званым урочышчы «Копанкі». Выказана думка аб наяўнасці тут сельскагаспадарчых селішчаў-прадмесцяў Полацка. На мысах правага берага Палаты, насупраць гарадзішча і Верхняга замка, быў выяўлены культурны пласт, магутнасцю 1,1 м з керамікай XI – XIII стагоддзяў. Аналагічны культурны пласт зафіксаваны на поўнач ад былога рэчышча Палаты (сучасная назва старыцы – «Палацішча»), тут знойдзены пад'ёмны матэрыял – кераміка і жалезныя рэчы XII – XIII стагоддзяў [17, с. 13, 18, 21]. У тым жа годзе пачалося планамернае вывучэнне Ніжняга замка на тэрыторыі стадыёна «Спартак». У раскопе III (60 кв. м) быў адкрыты пласт з ляпной керамікай, які, на думку С.В. Тарасава, належыў «селішчу-пасаду» старажытнага Полацка VIII – IX стагоддзяў [17, с. 18]. Праведзена шурфоўка з мэтай вызначэння плошчы адкрытага паселішча. У выніку была вызначана новая дыспрапорцыя плошчаў старажытных гарадзішча-паселішча: адпаведна замест 0,25 – 1: 6. Праведзена даследаванне культурнага пласта траншэі пад вадаправод па вул. Я. Коласа на адлегласці каля 100 м ад вул. Краснова ў Запалоцці. Мацярык зафіксаваны на глыбіні каля 0,55 – 1,15 м, месцамі – адразу пад дзірваном [17, с. 19]. Знойдзена кераміка XII – XVIII стагоддзяў. У выніку археалагічнага нагляду за будаўнічымі работамі на тэрыторыі Вялікага пасада быў выяўлены культурны пласт з керамікай XI – XIII стагоддзяў у раёне Доміка Пятра I, на перакрыжаванні вул. Леніна (сучасная Ніжнепакроўская) з вуліцай Свярдлова [17, с. 20].

¹ Памеры многіх шурфаў у справаздачах не пазначаліся, што не дазваляе вызначыць іх дакладную плошчу.

У 1987 годзе былі распачаты маштабныя раскопкі па вывучэнню культурнага пласта на тэрыторыі пл. Леніна (сёння – плошча Свабоды). Раскопкі насілі выратавальны характар і размяшчаліся ў зоне, адвезденай пад будаўніцтва шматпавярховага жылога дома. Раскопкі працягваліся ў 1987 – 1988 гадах. Агульная плошча раскопа склала 1100 кв. м. У выніку былі атрыманы каштоўныя даныя па характару забудовы гэтай часткі пасада на працягу XI – XVIII стагоддзяў, адкрыты рэшткі старажытнай пасадак сцяны, сядзіба ювеліра XII стагоддзя. Сабрана вялікая калекцыя рэчавага матэрыялу [18, 19]. Праводзіўся нагляд за пракладаннем будаўнічай траншэі ў раёне перакрывавання вул. Сака і Ванцэці з вул. Энгельса [18, с. 15]. Тут быў выяўлены магутны (да 3,5 м) культурны пласт з матэрыяламі XII – XVIII стагоддзяў. На поўнач ад гасцініцы «Дзвіна» (К. Маркса, 13) таксама праводзіўся археалагічны нагляд за пракладаннем траншэі. Культурны пласт меў магутнасць 2,2 м. Зафіксаваны пераважна рэчы XVI – XVIII стагоддзяў [18, с. 16]. У перадмацерыковым пласце знойдзена венца гаршчкі, якое характэрна для XII – XIII стагоддзяў. Зроблена выснова, што пачатак засялення ўсходняй часткі Вялікага пасада адпавядае гэтаму часу. Археалагічны нагляд за пракладаннем траншэі ў раёне плошчы Ф. Скарыны (ад праспекта К. Маркса, ніжэй па схілу да Дзвіны) вызначыў адсутнасць культурнага пласта, ранейшага за XVIII стагоддзе. Такім чынам, упершыню археалагічна была акрэслена ўсходняя мяжа Вялікага пасада, якая пралягала ў раёне сучаснай плошчы Ф. Скарыны.

На правым беразе Палаты на паўночны ўсход ад Чырвонага моста ў будаўнічых траншэях быў зафіксаваны культурны пласт магутнасцю 1,8 – 1,9 м. У пласце знойдзена кераміка XI – XII стагоддзяў, атрыманы звесткі аб размяшчэнні сядзібаў палачан на перыферычнай тэрыторыі, значна аддаленай ад гарадзішча і размежаванай з ім ракой [18, с. 18].

Важныя даныя па вывучэнню тапаграфіі старажытнага Полацка далі вынікі шурфоўкі, праведзенай на знешнім баку ад гэтак званага вала Івана Грознага – паміж валам і вул. Стралецкай (паўднёвая частка Ніжняга замка). Плошча шурфа – 4 кв. м. Тут зафіксаваны культурны пласт, магутнасцю 3,8 м. У ніжняй частцы гэтага пласта знойдзены раннеганчарны посуд XI стагоддзя і 2 сценкі ляпнога гаршчкі [18, с. 19]. Пры гэтым на вертыкальнай стратыграфіі напластаванняў быў выразна вылучаны гарызонт залягання падшвы вала, які размяшчаўся вышэй напластаванняў XIII стагоддзя. Ніжні пласт шурфа нагадваў рачныя адкладанні (чаргаванне прапластак пяску і зямлі). На думку С.В. Тарасава, у старажытнасці тут працякаў ручай, які пачынаўся ад гэтак званага «Паповага балота» на Верхнім замку і з’яўляўся натуральным прыродным маркерам паўднёвай мяжы пачатковага паселішча.

Аналагічныя вынікі былі атрыманы ў 1991 годзе ў шурфе каля заходняй часткі вала, каля сучаснага праезду на Ніжні замак [20, с. 13]. Агульная магутнасць культурнага пласта склала каля 3,4 м. У перадмацерыковым пласце знойдзены кавалкі ляпнога посуду, загладжанага на ганчарным крузе, і крэм’яны адшчэп. Ускрыты магутны культурны пласт, які датуецца XI – XVI стагоддзямі, г.зн. да часу ўз’ядзення насыпу вала 1563 года. У выніку шурфоўкі ва ўсходняй частцы Вострава была знойдзена кераміка XI стагоддзя, якая дазваляе меркаваць пра час засялення гэтай левабярэжнай тэрыторыі Полацка.

У 1987 годзе праводзіўся археалагічны нагляд за катлаванам у зоне будаўніцтва аўтамабільнага моста праз Дзвіну ў раёне Экімані. Знойдзены кавалкі керамікі, якія датуюцца часам, не пазней за XII стагоддзе. Кераміка XI – XIII стагоддзя ў вялікай колькасці была знойдзена як пад’ёмны матэрыял на ворыўных палях паміж тагачаснай Экіманню і Востравам, на поўдзень ад кургана Бессмяротнасці. Аднак вызначыць магутнасць і характар культурнага пласта Экіманскага пасада ў той час не ўдалося [18, с. 21].

Даследаванне будаўнічай траншэі на перакрываванні вул. Замкавай і Горкага (сёння – другі Замкавы завулак) у 1988 годзе дазволіла выявіць магутныя чагырохмятровыя культурныя напластаванні [19, с. 19]. У перадмацерыковым пласце знойдзены раннекружавы посуд і посуд, загладжаны на ганчарным крузе. Траншэя пракладалася ад перакрывавання згаданых вуліц і далей на ўсход, уздоўж вул. Замкавай. Ніжні пласт меў магутнасць 0,2 м. Ляпной керамікі зафіксавана не было, аднак трапляліся сценкі архаічнага начыння X – XI стагоддзяў, загладжанага на ганчарным крузе. Пласт XII – XIII стагоддзяў меў магутнасць каля 0,5 м. Паказальна, што магутнасць культурнага пласта паменьшылася толькі ў раёне былога Мікалаеўскага сабора, тут яна складала каля 2,5 м. Назіранне за пракладаннем траншэі ў раёне дома № 3 па вул. К. Маркса дазволілі выявіць кераміку XII стагоддзя. Агульная магутнасць напластаванняў у гэтай цэнтральнай частцы Вялікага пасада склала каля 2,5 м [19, с. 21].

У 1989 – 1990 гадах былі праведзены раскопкі на тэрыторыі Ніжняга замка (раскоп плошчай 400 кв. м і 8,7 кв. м). У выніку былі атрыманы трывалыя доказы, што тэрыторыя Ніжняга замка з’яўлялася гарадскім пасадам у VIII – X стагоддзях [21, с. 12; 22, с. 3]. Пры гэтым якіх-небудзь слядоў абарончых умацаванняў на гэтак званай стрэлцы Ніжняга замка ў раёне дома № 23 па вул. Горкага (сёння – Стралецкая) знойдзена не было. У выніку раскопак былі адкрыты сляды дзейнасці рамеснікаў, у першую чаргу ювеліраў, вызначаны характар забудовы ранняга этапа існавання пасада, прасочана стратыграфія пласта.

Раскоп плошчай 80 кв. м быў закладзены каля ўсходняга схіла пагорка да Чорнага ручая, непадалёк ад храма Ражаства Хрыстова XII стагоддзя (з моманту адкрыцця вядомы, як «Храм на Рове»). Мэта раскопак – верыфікацыя гіпотэзы аб размяшчэнні ў дадзенай частцы колішняга Вялікага пасада

старажытнай гандлёвай плошчы [22, с. 5 – 6]. Быў адкрыты стратыграфічна аднародны культурны пласт, магутнасцю 1,6 м, які ўтварыўся не раней за XVI – XVII стагоддзі. У гэтым пласце былі зафіксаваны асобныя фрагменты керамікі XII стагоддзя.

У 1991 годзе былі праведзены раскопкі на тэрыторыі будаўніцтва насупраць дамоў № 4 і 6 па вул. Камуністычнай (былы Вялікі пасады). Былі закладзены два шурфы, памерамі 2 × 2 м [20, с. 6]. Агульная магутнасць культурных напластаванняў склала каля 2,2 м. Ніжні пласт магутнасцю 0,3 м утрымліваў кераміку XI – XIII стагоддзяў. Пласты, якія залягалі вышэй яго, утварыліся ў XVI – XIX стагоддзях.

У тым жа годзе былі распачаты работы па даследаванні паўночнай часткі абарончага рова Вялікага пасады XVI – XVII стагоддзяў. Каля воданароннай вежы (вул. Ф. Скарыны) быў закладзены шурф 2 × 2 м, агульная магутнасць пласта склала 1,2 м. У ніжняй частцы пласта былі знойдзены кавалкі посуду XI – XII стагоддзяў. Зафіксавана гаспадарчая яма з развалам печы-каменкі. Раскопкі былі працягнуты ў 1992 годзе на плошчы 80 кв. м [23, с. 3 – 16]. Магутнасць культурнага пласта склала ад 1 да 2 м. Перадмацерыковы пласт утварыўся ў XI стагоддзі, але быў значна папсаваны падчас узвядзення абарончых умацаванняў у XVII стагоддзі. У раскоп трапіла частка абарончай сцяны пасады разам з фрагментам Кутняй (Наўгольнай) вежы, што дазволіла ўпершыню ў агульных рысах вызначыць характар абарончай сцяны Вялікага пасады XVII стагоддзя.

Вялікую цікавасць прадстаўляюць вынікі раскопак на гэтак званай «Французскай батарэі» на левым беразе Дзвіны. Помнік упершыню апісаны Л.Д. Побалем у 1959 годзе, аднак археалагічныя раскопкі на ім былі праведзены менавіта ў 1992 годзе [23, с. 19 – 20]. Па стану на 1992 год большая частка помніка была занята могілкамі. З заходняга і паўднёвага краю захаваўся вал, вышынёй 1,5 м. Была зроблена прарэзка вала (даўжыня 7,5 м), мацярык зафіксаваны на глыбіні 1,3 м ад паверхні вала. Раскапана глінабітная аснова печы XVII стагоддзя з багатым наборам кафлі. Зроблена выснова аб узвядзенні абарончых умацаванняў Батарэі не раней за XVI – XVII стагоддзі.

У 1993 годзе была праведзена шурфоўка на Ніжнім замку Полацка па вул. Стралецкай у раёне дамоў № 14, 15 (побач з раскопам 1989 – 1990 гг.) [24, с. 14]. Раскоп каля дома № 8 па вул. Стралецкай быў размешчаны на беразе Чорнага ручая, насупраць Верхняга замка. Пачатковая плошча раскопа склала 180 кв. м, аднак выхад на мацярык зроблены ў некалькіх шурфах на месцы раскопа. Выяўлены культурны пласт XIX – XX стагоддзяў, які фактычна прадстаўляў сабой развал будаўнічых канструкцый некалі існаваўшага дома. Работы былі спынены.

Такім чынам, у выніку праведзеных археалагічных даследаванняў С.В. Тарасова 1980 – першай паловы 1990-х гадоў былі зроблены высновы адносна развіцця тапаграфіі Полацка IX – XVII стагоддзяў, характару асноўных абарончых збудаванняў гарадскіх пасадаў. Вызначаны чатыры этапы тэрытарыяльнага пашырэння горада. Падагульненне гэтага этапу гісторыка-археалагічнага даследавання адлюстравана ў навуковай манаграфіі, дзе прадстаўлена і значная частка матэрыялаў са справаздач аб раскопках [3].

У 1986, 1989 – 1992, 1996 – 1997 гадах археолага-архітэктурныя даследаванні на тэрыторыі Вялікага пасады ў г. Полацку праводзілі Н.І. Здановіч [25 – 33], П.А. Русаў [34, 35], Г.М. Сагановіч [36]. Экспедыцыйні ставілі мэтай вызначэнне ступені захаванасці помнікаў архітэктурны, якія траплялі ў зону новабудоўляў. У выніку гэтых даследаванняў стала магчымым вызначыць стратыграфію асобных частак пасады тэрыторыі і ўдакладніць этапы яе пашырэння. Агульная даследаваная плошча склала 1364 кв. м [37, табл. 1].

У 1989 годзе праводзіліся раскопкі па вул. Фрунзе (сёння вул. Еўфрасінні Полацкай) паміж дамамі № 1 – 3. Выяўлена глыбіня культурнага пласта каля 1,85 м з керамікай XI – XVIII стагоддзяў [26, с. 9 – 10].

У 1989 – 1991 гадах раскопкі праводзіліся на месцы размяшчэння эканамічнага дома Багаяўленскага манастыра XVIII – XIX стагоддзяў. Першыя археолага-архітэктурныя даследаванні на месцы былога эканамічнага дома былі праведзены яшчэ ў 1986 годзе (кіраўнік – Г.М. Сагановіч) [36]. Акрамя ўласна падмуркаў вывучаўся і культурны пласт. Было вызначана, што пачатак засялення дадзенай частцы Вялікага пасады пачаўся не раней за канец XI – XII стагоддзяў (па наяўнасці археалагічных знаходак з культурнага пласта гэтага часу) [25, с. 18; 31, с. 13, 19].

З 1995 года пачынаецца археалагічнае вывучэнне Полацка на базе Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта (у гэты год былі праведзены раскопкі М.В. Клімава і С.В. Тарасова на Верхнім замку) [38].

У 1996 годзе М.В. Клімаў правёў археалагічныя раскопкі ва ўсходняй частцы Вострава на мяркуемым месцы размяшчэння манастыра Іаана Прадцечы [39]. Плошча раскопа 24 кв. м. Глыбіня культурнага пласта склала каля 1 м. З найбольш ранніх матэрыялаў знойдзена 2 шыферных праселка, кераміка XI – XII стагоддзяў. У розных частках Вострава былі зроблены 4 шурфы. У паўднёвай частцы Вострава культурны пласт адсутнічаў (знішчаны падчас будаўніцтва зоны адпачынку ў 1960-я гг.). Толькі ў заходняй яго частцы былі зафіксаваны рэшткі пласта магутнасцю 0,25 м. У Экімані зроблены шурф плошчай 2 кв. м (300 м на захад ад моста праз Дзвіну на першай надпоплаўнай тэрасе). Глыбіня культурнага пласта дасягала 2 м. Знойдзена кераміка XIV – XV стагоддзяў [39, с. 9].

Гісторыя археалагічнага вывучэння полацкіх пасадаў у 2000-я гады. З 2000 года на базе Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта сталі праводзіцца штогадовыя раскопкі (кіраўнік – Д.У. Дук), асноўнай мэтай якіх з’яўляецца ўдакладненне этапаў існавання пасадскай тэрыторыі, вызначэнне характару і заняткаў яго насельніцтва. Усяго было археалагічна даследавана 850 кв. м, з іх 44 кв. м – на полацкім гарадзішчы [40 – 55]. З 2000 года падчас археалагічнага нагляду за будаўнічымі работамі на пасадскай тэрыторыі Полацка быў вызначаны характар культурнага пласта на плошчы каля 2000 кв. м. У 2000 – 2003 гадах археалагічныя раскопкі былі праведзены ў паўднёвым дворыку былога езуіцкага калегіума (акадэміі). У ракопах 1 – 4 даследавана 276 кв. м плошчы пры сярэдняй магутнасці культурнага пласта каля 2 м. Вызначана працягласць засялення пасадскай тэрыторыі на месцы раскопа з XI стагоддзя [40 – 46]. У 2002 годзе адкрыта частка абарончай сцяны вакольнага горада, якая з’яўлялася працягам фартыфікацыйнай сістэмы, выяўленай С.В. Тарасавым у раскопе на плошчы Свабоды. Адкрыты сляды дзейнасці дзвюх касцярэзных майстэрняў: XIII і XV – XVI стагоддзяў. У 2004 і 2006 гадах праводзіліся раскопкі на тэрыторыі заходняй часткі Запалоцкага пасада (раскопы 1 – 2 на плошчы 322 кв. м). Тут быў выяўлены культурны пласт XI – пачатку XIII стагоддзя магутнасцю 0,8 – 1,6 м, які пачынаецца ад сучаснай мяжы Запалоцця і тэрытарыяльна ахоплівае раён «Копанак» (500 – 600 м на захад уздоўж Дзвіны) [47, 49]. У 2005 годзе праводзіліся выратавальныя раскопкі на месцы ўзвядзення офіснага будынка «Белдзяржстрах» па вул. Камуністычнай, 4. Раскоп плошчай 168 кв. м разбіты на адлегласці каля 10 м ад раскопаў 1987 – 1988 гадоў на плошчы Волі. Культурны пласт меў магутнасць каля 4 – 5 м. Былі знойдзены сляды існавання ювелірнай майстэрні XVII стагоддзя. Ніжні культурны пласт утрымліваў рэчы XI – XII стагоддзяў [48]. У тым жа годзе быў праведзены археалагічны нагляд за ўзвядзеннем жылога будынка па вул. Леніна, 29 (сёння – вул. Ніжнепакроўская). Будаўнічы катлаван меў плошчу 625 кв. м. Культурны пласт моцна пашкоджаны ў XIX – XX стагоддзях. У траншэях інжэнерных камунікацый па вул. Ніжнепакроўскай былі выяўлены сляды забудовы XVI стагоддзя непасрэдна на месцы сучаснай вуліцы насупраць Багаяўленскага сабора.

Падчас раскопак 2007 года на полацкім гарадзішчы быў зафіксаваны культурны пласт магутнасцю 3 м, плошча раскопа складала 44 кв. м. Археалагічна даследаваны могількі XVII – XVIII стагоддзяў, на якіх былі пахаваны прадстаўнікі каталіцкай канфесіі, верагодна, полацкая шляхта. Быў вызначаны час існавання славянскага пасялення і княжацкай рэзідэнцыі на помніку – другая палова VIII – пачатак XIV стагоддзя. Зафіксаваны культурны пласт днепра-дзвінскай культуры, сабрана калекцыя ляпнога посуду банцараўскай культуры. Адкрыты сляды ювелірнай і зброевай майстэрняў, знойдзена прадстаўнічая колькасць артэфактаў, якая сведчыць пра размяшчэнне на гарадзішчы мураванай царквы [50].

На месцы былой сядзібы па вул. Стралецкай, 23 на гэтак званай стрэлцы Ніжняга замка ў 2008 годзе былі праведзены археалагічныя раскопкі з мэтай вызначэння суадносін культурных напластаванняў гарадзішча і паселішча. Раскоп меў плошчу 40 кв. м. Магутнасць пласта складала 2 м. Зафіксаваны перадмацерыковы пласт з матэрыяламі банцараўскай культуры і смаленска-полацкіх доўгіх курганоў [55]. Адкрыта касцярэзная майстэрня XV – пачатку XVI стагоддзя. Быў праведзены археалагічны нагляд і раскопкі на месцы будаўніцтва офіснага будынка ў раёне вул. Ніжнепакроўскай, 26 [54]. Плошча катлавана склала 506 кв. м, глыбіня культурнага пласта – 1,8 – 3,4 м. Катлаван быў зроблены ў непасрэднай блізкасці ад былога эканамічнага дома Багаяўленскага манастыра. Пласт значна пашкоджаны падмуркамі пабудовы і керамічным дрэнажом XIX стагоддзя. Непашкоджаны культурны пласт захавалася фрагментарна, яго вывучэнне засведчыла наяўнасць керамікі XII стагоддзя, што пацвярджае выказанае Н.І. Здановіч меркаванне пра засяленне гэтай часткі пасада не раней канца XI стагоддзя.

У 2003 і 2007 гадах праведзены нагляд за пракладаннем траншэі на тэрыторыі былога Бельчыцкага Барысаглебскага манастыра XII – XIX стагоддзяў і Старой Слабады [46, 53]. У выніку даследавання ўдалося вызначыць характарыстыку культурных напластаванняў Бельчыцкага манастыра і яго плошчу. Адкрыты культурны пласт магутнасцю каля 1 м, які ўтварыўся ў XIV – XIX стагоддзі. У гэтым пласце былі размешчаны адзінкавыя фрагменты керамікі і плінфа XII стагоддзя.

У 2001 і 2007 гадах быў праведзены археалагічны нагляд за пракладаннем інжэнерных сетак у раёне плошчы Ф. Скарыны. Удакладнена ўсходняя мяжа Вялікага пасада [51].

Такім чынам, найбольш значныя археалагічныя адкрыцці 2000-х гадоў – гэта даследаванне паўднёвай часткі абарончай сцяны вакольнага горада XI стагоддзя [42], вызначэнне плошчы Запалоцкага пасада XI – пачатку XIII стагоддзя [47, 49], удакладненне этапаў існавання і характарыстыкі заняткаў насельніцтва старажытных гарадзішча і паселішча [50, 55].

Павелічэнне тэмпаў будаўніцтва ў 2000-я гады выклікала патрэбы ў больш пільным выкананні заканадаўства аб ахове гісторыка-культурнай спадчыны. Так, падчас археалагічнага нагляду С.В. Тарасава і Д.У. Дука за пракладаннем інжэнерных камунікацый да дома па вул. Фрунзе, 1 (сёння – вул. Еўфрасініні Полацкай) былі адкрыты культурныя напластаванні 3,5 м з рэшткамі драўляных пабудовы XVI – XVII стагоддзяў. Археалагічны нагляд ажыццяўляўся С.В. Тарасавым, Д.У. Дукам і А.А. Салаўёвым ў 1999 і 2000 гадах на тэрыторыі, якая з паўночна-ўсходняга боку прымыкала да абарончых умацаванняў Вялікага пасада XVII стагоддзя [56]. Падчас пракладання інжэнерных камунікацый быў выяўлены культурны пласт XVII – XIX ста-

годзяў на ўчастку паміж вуліцамі Гогаля, Ф. Скарыны, Свядлова і К. Маркса. Сярод знаходак знойдзена шмат вырабаў са скуры, у тым ліку прылады рамесніка. Зроблена выснова аб лакалізацыі ў гэтых частках гарбарных майстэрняў у XVII – XVIII стагоддзях.

У 2004 годзе А.А. Салаўёў правёў археалагічныя даследаванні ў падвальным памяшканні дома № 15 па вул. Талстога ў Полацку. Тэрытарыяльна гэты будынак размешчаны на перыферыі паўночнай частцы Вялікага пасада, на вянцы схіла да вул. Еўфрасінні Полацкай. Зафіксавана магутнасць пласта 1,4 м. Самыя раннія матэрыялы сведчаць аб пачатку засялення дадзенай тэрыторыі ў XII стагоддзі. У пласце гэтага часу выяўлены сляды заняткаў людзей смолакурэннем [57].

У 2007 годзе праведзены археалагічны нагляд за рамонтам цеплатрасы па вул. Войкава, 1 – 5 [58]. Магутнасць культурнага пласта 1,25 – 2 м. Раннія матэрыялы датуюцца XI – XIII стагоддзямі. Сярод іх выяўлена вялікая колькасць плінфы, якая не мела слядоў рошчыны, і паліваная плітка падлогі. Сярод плінфы пераважаюць дэфармаваныя ў агні вырабы таўшчынёй 2,7 – 3,5 см, шырынёй 15 – 20 см. Зроблена выснова аб размяшчэнні ў гэтай паўночна-заходняй частцы Вялікага пасада майстэрняў па вытворчасці плінфы і архітэктурна-дэкаратыўнай керамікі XII стагоддзя.

Заклучэнне. Агульная плошча культурных напластаванняў, якія былі стацыянарна даследаваны археолагамі на тэрыторыі полацкіх пасадаў, складала 5780 кв. м. Найбольш даследаванай з’яўляецца тэрыторыя Вялікага пасада (ускрыта 4764 кв. м плошчы), на тэрыторыі Запалоцкага пасада раскапана плошча 700 кв. м, на тэрыторыі Востраўскага і Экіманскага пасадаў раскапаная археолагамі плошча складае больш 40 кв. м², селішча каля Чырвонага моста раскапана на плошчы 276 кв. м. Крыўцоў пасада археалагічна даследаваўся толькі на тэрыторыі былога Барысаглебскага манастыра. Падчас пракладання інжэнерных сетак зроблена фіксацыя культурных напластаванняў гэтага помніка, акрэслены межы манастыра. Сумарна пад археалагічны нагляд на тэрыторыі ўсіх пасадаў Полацка трапіла плошча каля 20000 кв. м. Абагульненне накопленых археолагамі даных дазваляе скласці комплексную карціну развіцця і фарміравання пасадаў Полацка (забудова і планаванне горада, развіццё гарадскіх рамястваў, дынаміка распаўсюджвання культурнага пласта і інтэнсіўнасці жыцця, вызначэнне сацыяльнага статуса насельніцтва асобных тэрыторый, розныя аспекты сацыяльна-эканамічнага развіцця горада). Дыспрапорцыя ў ступені археалагічнага вывучэння левабярэжных і правабярэжных пасадаў Полацка часткова кампенсуецца данымі пісьмовых крыніц. Тым не менш папаўненне крынічнай базы па развіццю левабярэжных пасадаў Полацка з’яўляецца прыярытэтнай задачай полацкай археалогіі.

Работа створана ў межах комплекснай рэгіянальнай праграмы фундаментальных навуковых даследаванняў «Полацк-2009», тэма ГВ-0629.

ЛІТАРАТУРА

1. Дук, Д.У. А.М. Ляўданскі – пачынальнік полацкай археалогіі / Д.У. Дук // Беларускае Падзвінне: вопыт, метадыка і вынікі палявых даследаванняў (да 80-годдзя пачатку археалагічных раскопак у г. Полацку): зб. навук. прац рэсп. навук.-практ. семінара, Полацк, 20 – 21 лістап. 2008 г. / пад агульн. рэд. Д.У. Дука, У.А. Лобача. – Наваполацк: ПДУ, 2009. – С. 3 – 4.
2. Ляўданскі, А.М. Археалёгічныя досьледы ў Полацкай акрузе / А.М. Ляўданскі // Запіскі аддзелу гуманітарных навук БАН. – Мінск, 1930. – Кн. 2: Працы археалёгічнай камісіі. Т. 2. – С. 157 – 198.
3. Тарасаў, С.В. Полацк IX – XVII стст.: Гісторыя і тапаграфія / С.В. Тарасаў. – Мінск: Беларуская навука, 1998. – 183 с.
4. Каргер, Н.К. Отчёт о работе полоцкой археологической экспедиции в 1957 г. / Н.К. Каргер // Архіў Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (далей – ІГНАНБ). – Воп. 1. – Спр. № 25.
5. Шламков, В.Е. Дневник археологических разведок на посаде древнего Полоцка / В.Е. Шламков // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. № 92.
6. Поболь, Л.Д. Отчёт об обследовании археологических памятников в г. Полоцке в 1959 году / Л.Д. Поболь // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. № 112.
7. Митрофанов, А.Г. Дневник археологических раскопок в г. Полоцке / А.Г. Митрофанов // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. № 89.
8. Штыхов, Г.В. Древний Полоцк (IX – XIII вв.) / Г.В. Штыхов. – Мінск: Наука и техника, 1975. – 136 с.
9. Штыхов, Г.В. Отчёт о раскопках на полоцком городище и на мысах вдоль Полоты в 1962 г. / Г.В. Штыхов // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. № 129.
10. Штыхов, Г.В. Отчёт о раскопках в Полоцке и Витебске в 1963 году / Г.В. Штыхов // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. № 216.

²Плошча шматлікіх шурфаў у 1960 – 1980-я гады не пазначалася і пры падліках не ўлічана.

11. Штыхов, Г.В. Отчёт о раскопках в Витебске и археологических разведках в Полоцке, Шклове и Орше в 1964 году / Г.В. Штыхов // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. № 245.
12. Штыхов, Г.В. Отчёт о раскопках в Полоцке в 1967 году / Г.В. Штыхов // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. № 315.
13. Штыхов, Г.В. Отчёт о раскопках в Северной Белоруссии в 1968 году / Г.В. Штыхов // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. № 349.
14. Раппопорт, П.А. Отчёт об археологических раскопках 1976 г. / П.А. Раппопорт // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. № 527.
15. Штыхов, Г.В. Отчёт о работах в 1979 г. в окрестностях Минска и в других местах Полоцкой земли / Г.В. Штыхов // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. № 635.
16. Штыхов, Г.В. Отчёт о раскопках в 1980 г. в северной части Белоруссии / Г.В. Штыхов // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. № 691.
17. Тарасов, С.В. Отчёт о раскопках в Полоцке в 1986 г. / С.В. Тарасов // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. № 953.
18. Тарасов, С.В. Отчёт о раскопках в Полоцке и Полоцкой округе в 1987 г. / С.В. Тарасов // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. № 1014.
19. Тарасов, С.В. Отчёт о раскопках в Полоцке в 1988 г. / С.В. Тарасов // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. № 1084.
20. Тарасаў, С.В. Справаздача аб археалагічных доследах у Полацку і полацкай акрузе ў 1991 г. / С.В. Тарасаў // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. № 1371.
21. Тарасов, С.В. Отчёт о раскопках в Полоцке в 1989 г. / С.В. Тарасов // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. № 1165.
22. Тарасаў, С.В. Справаздача аб археалагічных доследах у Полацку і полацкай акрузе ў 1990 г. / С.В. Тарасаў // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. № 1205.
23. Тарасаў, С.В. Справаздача аб археалагічных доследах у Полацку і полацкай акрузе ў 1992 г. / С.В. Тарасаў // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. № 1422.
24. Тарасаў, С.В. Справаздача аб археалагічных доследах у Полацку і полацкай акрузе ў 1993 г. / С.В. Тарасаў // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. № 1496.
25. Здановіч, Н.І. Справаздача аб правядзенні археалагічных раскопак у ліпені 1989 г. / Н.І. Здановіч // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 1148 б.
26. Здановіч, Н.І. Справаздача пра археалагічныя раскопкі для рэканструкцыі жыллага дома па вул. Фрунзе ў г. Полацку ў 1989 г. / Н.І. Здановіч // Фонды Нац. Полац. гісторыка-культурнага музея-запаведніка.
27. Здановіч, Н.І. Справаздача аб правядзенні архітэктурна-археалагічных даследаванняў у маі і кастрычніку 1990 г. / Н.І. Здановіч // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 1213 в.
28. Здановіч, Н.І. Справаздача пра археалагічныя доследы па вул. К. Маркса, 1 у г. Полацку ў ліпені – жніўні 1990 г. Кн. 1 / Н.І. Здановіч // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 1213 а.
29. Здановіч, Н.І. Справаздача пра археалагічныя даследаванні летам 1991 г. / Н.І. Здановіч // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 1374.
30. Здановіч, Н.І. Справаздача пра архітэктурна-археалагічныя даследаванні ў жніўні 1991 г. (дом па вул. Фрунзе, 1 у г. Полацку) / Н.І. Здановіч // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 1376.
31. Здановіч, Н.І. Справаздача пра архітэктурна-археалагічныя раскопкі летам 1991 г. / Н.І. Здановіч // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 1373.
32. Здановіч, Н.І. Справаздача пра археалагічныя даследаванні рэштак агароджы ў жніўні 1992 г. / Н.І. Здановіч // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 1447.
33. Здановіч, Н.І. Справаздача пра археалагічныя даследаванні па вул. Леніна, 35 у г. Полацку ўлетку 1992 г. Кн. 1 / Н.І. Здановіч // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 1450.
34. Русаў, П.А. Справаздача аб археалагічным наглядзе за землянымі работамі па вул. Сака і Ванцэці ў г. Полацку ў чэрвені – жніўні 1996 г. / П.А. Русаў // Архіў НТДП «Белінформрэстаўрацыя». – Спр. № 103.
35. Русаў, П.А. Справаздача пра археалагічныя доследы на помніку архітэктурны XVIII ст. – доме генерал-губернатора ў г. Полацку / П.А. Русаў // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 1692.
36. Сагановіч, Г.М. Справаздача аб правядзенні археалагічных даследаванняў у г. Полацку ў жніўні 1986 г. / Г.М. Сагановіч // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 975.
37. Дук, Д.У. Полацк XVI – XVIII стагоддзяў: нарысы тапаграфіі, гісторыі матэрыяльнай культуры і арганізацыі жыццёвай прасторы насельніцтва беларускага горада / Д.У. Дук. – Наваполацк: ПДУ, 2007. – 268 с.
38. Клімаў, М. Справаздача за 1995 г. аб археалагічных даследаваннях у г. Полацку і Полацкім раёне / М.В. Клімаў, С.В. Тарасаў // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 1599.
39. Клімаў, М.В. Справаздача за 1996 г. аб археалагічных даследаваннях у г. Полацку і Полацкім раёне / М.В. Клімаў // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. № 1622.
40. Дук, Д.У. Справаздача аб палявых археалагічных даследаваннях у Полацку ў 2000 г. / Д.У. Дук, С.В. Тарасаў // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. № 1880.

41. Дук, Д.У. Справаздача аб палявых археалагічных даследаваннях у Полацку ў 2001 г. / Д.У. Дук // *Архіў ІГНАНБ*. – Воп. 1. – № 1921. – 134 с.
42. Дук, Д.У. Справаздача аб археалагічных раскопках у горадзе Полацку ў 2002 годзе: у 2-х ч. / Д.У. Дук // *Архіў ІГНАНБ*. – Воп. 1. – Спр. 2046 а. – Ч. I: Тэкст.
43. Дук, Д.У. Справаздача аб археалагічных раскопках у горадзе Полацку ў 2002 годзе: у 2-х ч. / Д.У. Дук // *Архіў ІГНАНБ*. – Воп. 1. – Спр. 2046 б. – Ч. 2: Ілюстрацыі.
44. Дук, Д.У. Справаздача аб палявых археалагічных даследаваннях у горадзе Полацку ў 2003 г. / Д.У. Дук // *Архіў ІГНАНБ*. – Воп. 1. – Ч. 1: Тэкст. – Спр. 2079 а.
45. Дук, Д.У. Справаздача аб палявых археалагічных даследаваннях у горадзе Полацку ў 2003 годзе / Д.У. Дук // *Архіў ІГНАНБ*. – Воп. 1. – Ч. 2. – Спр. 2079 б.
46. Дук, Д.У. Справаздача аб археалагічным назіранні за пракладкай траншэі цеплатрасы на тэрыторыі былога Барысаглебскага манастыра г. Полацка ў 2003 г. / Д.У. Дук // *Архіў ІГНАНБ*. – Воп. 1. – Спр. 2078.
47. Дук, Д.У. Справаздача аб раскопках у горадзе Полацку, Верхнядзвінскім і Расонскім раёнах Віцебскай вобласці ў 2004 г. / Д.У. Дук // *Архіў ІГНАНБ*. – Воп. 1. – Спр. № 2167.
48. Дук, Д.У. Справаздача аб археалагічных раскопках і наглядзе ў горадзе Полацку ў 2005 г. / Д.У. Дук // *Архіў ІГНАНБ*. – Воп. 1. – Спр. № 2284.
49. Дук, Д.У. Справаздача аб археалагічных раскопках у горадзе Полацку і Полацкім раёне ў 2006 г. / Д.У. Дук // *Архіў ІГНАНБ*. – Воп. 1. – Спр. № 2368.
50. Дук, Д.У. Справаздача аб археалагічных раскопках на полацкім гарадзішчы ў 2007 г.: у 2 ч. / Д.У. Дук // *Архіў ІГНАНБ*. Воп. 1. Спр. № 2537. – Ч. 1: Тэкст; Ч. 2: Фотаздымкі і ілюстрацыі.
51. Дук, Д.У. Справаздача аб археалагічным наглядзе за пракладаннем траншэі цеплатрасы па вул. Гогаля ў г. Полацку (2007 г.) / Д.У. Дук // *Архіў ІГНАНБ*. – Воп. 1. – Спр. № 2513.
52. Дук, Д.У. Справаздача аб археалагічным наглядзе за рамонтам цеплатрасы па вул. Камуністычнай 15 у г. Полацку ў 2007 г. / Д.У. Дук // *Архіў ІГНАНБ*. – Воп. 1. – Спр. № 2512.
53. Дук, Д.У. Справаздача аб археалагічным назіранні за пракладкай траншэі цеплатрасы на тэрыторыі былога Барысаглебскага манастыра г. Полацка ў 2007 годзе // *Архіў ІГНАНБ*. – Воп. 1. – Спр. 2517.
54. Дук, Д.У. Справаздача аб археалагічных даследаваннях на аб'екце «Узвядзенне офіснага будынка па вул. Ніжнепакроўскай (Леніна), 26» у 2008 г. / Д.У. Дук // *Архіў ІГНАНБ* (на зацвярджэнні ў палявым камітэце).
55. Дук, Д.У. Справаздача аб археалагічных раскопках на Ніжнім замку Полацка ў 2008 г. / Д.У. Дук // *Архіў ІГНАНБ* (на зацвярджэнні ў палявым камітэце).
56. Дук, Д. Кожевенно-сапожное ремесло Полоцка XVI – XVIII вв. (по итогам археологического надзора на территории Великого посада в 2000 – 2002 гг.) / Д. Дук, А. Соловьёв // *Гіст.-археалаг. зб.* – 2004. – № 19. – С. 241 – 250.
57. Соловьёв, А.А. Археологическое исследование дома № 15 по ул. Толстого в г. Полоцке при проведении ремонтных работ / А.А. Соловьёв // *Матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі (па выніках навукова-даследчай работы ў 2004 г.)*. – Полацк: НППКМЗ, 2004. – С. 64 – 78.
58. Соловьёв, А.А. Отчёт об археологическом надзоре за ремонтом теплотрассы по ул. Войкова, 1 – 5 в г. Полоцке в 2007 г. / А.А. Соловьёв // *Архіў ІГНАНБ*. – Воп. 1. – Спр. № 2510.

Паступіў 02.02.2008